

Ferenczi Attila (1962) klasszika-filológus, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Fő kutatási területe a római irodalom története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „Tudod, hogy iszom”. Petri György Horatiusi című verséről (2019/4).

Az interpretáció hatalma

Egy ellentmondás Valerius Flaccus *Argonauticájából*

Ferenczi Attila

Bevezetés

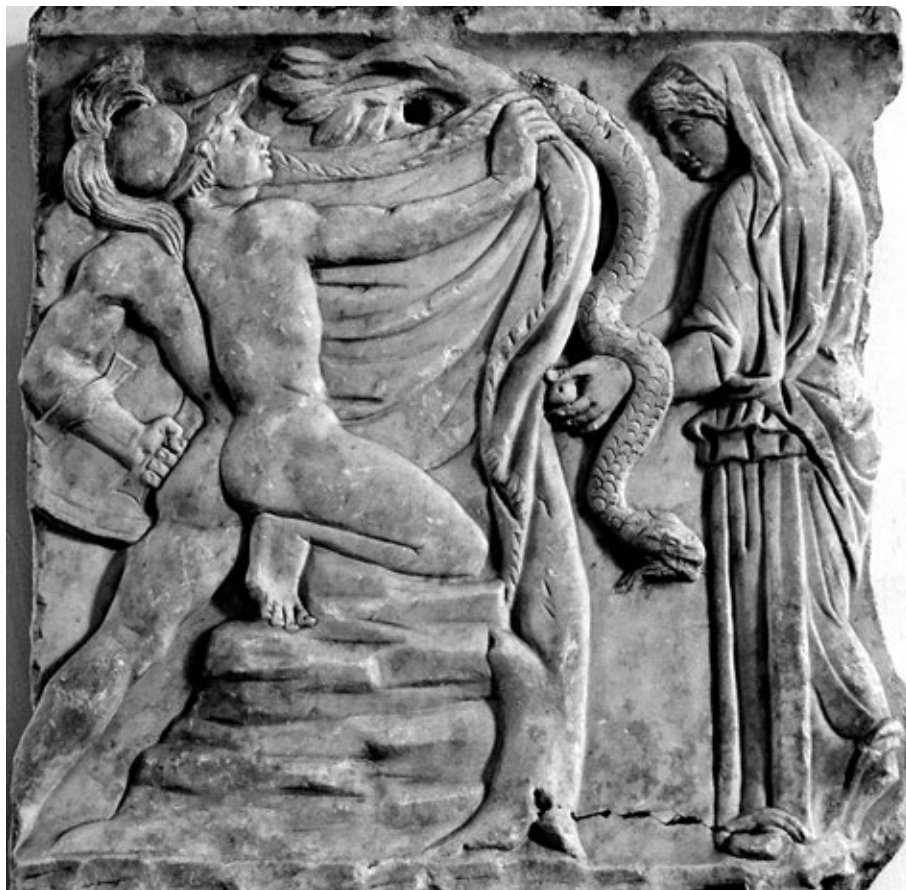
A hellénisztikus/római kor olvasója gyakran úgy viselkedett, mint az a mai mozilátogató, aki nem a filmre figyel, hanem csak a készítői hibákat keresi. Alig jelenik meg egy-egy nagyobb költségvetésű film, és már indul is a verseny az interneten, ki tud nagyobb hibát felfedezni: egy anakronisztikus óra a főszereplő csuklóján, egy belógó mikrofon vagy főtt krumpli a középkori asztalon mind becses trófeának számít. Minél nagyobb a film költségvetése, annál nagyobb az izgalom. E nagyvonalúnak aligha nevezhető befogadói attitűd története nagyon messzire nyúlik vissza. Az irodalomkritikai irányzatot, amelyet az angol nyelvű szakirodalom „Homeric problem solving” néven szokott emlegetni, talán egészen Aristoteléig vezethetjük vissza.¹ A Kr. e. 4. században ugyanis már közkezen forogtak olyan terjedelmes gyűjtemények, amelyek a homérosi „problémákat” katalogizálták. Az alexandriai filológusoknak ezért minduntalan védelmükbe kellett venniük a kanonikusnak számító költőket jó néhány túlzottan is pedáns olvasójukkal szemben, akik a következtelenségek és ellentmondások gyűjtögetésével kívánták szertefoszlítani a legnagyobb költők nimbuszát.² Aristarchos például többször is elmondja, hogy az olyan nagy költőket, mint Homéros, nem szabad túlzottan betű szerint olvasni, hiszen egy sor úgynevezett ellentmondás egyszerűen a költői szabadság következménye.³ Értelmezésében nem kell például ellentmondást látnunk abban, hogy a költő egyszer Kassandrát nevezi Priamos legszebb lányának, máskor meg Laodikét, mert a felsőfokú melléknevek ilyen használata nem teremt igazi ellentmondást.⁴ Más esetekben arra hívják fel a kritikus olvasók figyelmét a magyarázók, hogy sok ilyen látszólagos ellentmondás megoldódik, ha figyelünk a beszélő személyére: nem mindegy, hogy egy kijelentést az epikus elbeszélő vagy valamelyik szereplő tesz. Ez a *lysis ek tu prosópunak* („megoldás a beszélő személye alapján”) nevezett érv, amely jól ismert, bevett eszközévé vált a Homéros vagy Pindaros védelmére kelt filológusoknak.⁵ Ezek a magyarázó elvek olyan olvasók miatt fogalmazódtak meg, akik különös élvezetet találtak abban, ha éppen a legnagyobbak műveiben kimutathatták a hiányosságokat: *quandoque bonus dormitat Homerus* („olykor még a jó Homéros is elszundít”, Horatius: *Ars poetica* 359). Az irodalomértő filológusok és kommentárszerzők ezzel szemben minduntalan azt hangsúlyozták, hogy ezeknek az ellentmondásoknak egy része egyszerűen nem létezik, más része meg, ha létezik is, olyan jelentéktelen, hogy lényegében nem befolyásolja ezeknek a szövegeknek az élvezhetőségét vagy akár értelmezhetőségét. Abban azonban egyetértett mindkét oldal, kritikusok és védelmezők, hogy az ellentmondás valami olyasmi, ami csökkenti egy irodalmi mű esztétikai értékét. Ennek ez egységesítő, klasszicista szemléletmódnak – nevezzük így! – Horatius kínálja a legfrappánsabb és legismertebb megfogalmazását:

*Verum ubi plura nitent in carmine, non ego paucis
offendar maculis, quas aut incuria fudit
aut humana parum cavit natura.*

Ha nagyrészt ragyogó, nem fogok fennakadni néhány hibáján a dalnak, melyeket a gondatlanság hagyott benne, vagy csak az emberi természet nem tudta kivédeni.

Horatius: *Ars poetica* 352–355

Az alább következő példa vizsgálatával arra szeretnék rámutatni, hogy az ókori irodalommagyarázatnak ez a gyakorlata, illetve a benne megfogalmazódó szemlélet nem áll összhangban mai olvasási és szövegértelmezői gyakorlatunkkal. Arra szeretnék rákérdezni, milyen következményei lehetnek annak, ha nem fogadjuk el értelmezési alapként, hogy a szövegen belüli ellentmondás egyértelmű hiba, amelyről vagy be tudjuk bizonyítani, hogy nem is ellentmondás, vagy egyszerűen jelentéktelen apróságnak minősítjük.⁶ A példa, amelynek vizsgálatával a feltejt kérdésekre választ keresek, Valerius Flaccus *Argonauticájából* származik. Ez az eposz egyrészt a befejezetlensége, másrészt költőiségének a 19. századra, illetve a 20. század első felére általánosan jellemző negatív megítélése miatt kedvelt terepe volt a hibakeresés szinte mindenféle formájának.

1. kép. Iasón és Médeia az aranygyapjúval. Római szarkofág relieffe. Museo Nazionale Romano, Róma (forrás: Wikimedia)

1. Aeson halála

Az *Argonautica* harmadik énekében Valerius Flaccus elbeszéli az argonauták első csatáját, amely a Kolchisba vezető úton várt rájuk (III. 32–272). Cyzicus, az azonos nevű város királya kitüntető vendégszeretettel fogadja a híres görög hősokeket, és nagyszabású lakomát rendez a tiszteletükre, majd másnap reggel ajándékokkal megrakva útjukra bocsátja őket. A következő éjszaka sötétjében azonban az Argo visszasodródik Cyzicus kikötőjébe, ahol az éjszakai őrség azt hiszi, hogy ellenségeik támadnak éjszaka a városukra, és kezdetét veszi az elkeseredett öldöklés a sötétben. Rengeteg helybéli esik áldozatul az argonautáknak, köztük maga az ifjú király, Cyzicus is, akit Iason kezétől ér utol a halál. Amikor a hajnali derengés felfedi a kegyetlen valót, és az argonauták felismerik, hogy vendéglátóik, vendégbarátaik gyilkosai lettek, Iason szemrehányást tesz az isteneknek:

*...tantumque nefas mens conscia vatum
conticuit patriae exitium crudele senectae
et tot acerba canens?*⁷

Ekkora szörnyűséget hogyan hallgathatott el a jó sok mindentudása, miközben apám halálát és mindenféle szörnyűséget megjósolt?

Valerius Flaccus: *Argonautica* III. 301–303

Iason mondatának második fele kétségtelenül szülei, családja tragikus pusztulásának a történetére utal, amelyet az első ének végén beszél el Valerius (700–850). Mivel hosszabban lesz szó róla a következőkben, érdemes megismerkednünk ezzel a történettel is. Mielőtt útnak indult volna Kolchis felé, Iason titokban rábeszélte a thesszaliai király, Pelias fiát, Acastust, hogy csatlakozzon ő is az argonauták csapatához.⁸ Amint a király észreveszi fia eltűnését az Argo indulása után, rögtön átlátja Iason cselét, és azonnal bosszút áll a hős Iólkosban maradt családján, és kiküldi katonáit Iason apjának, Aesonnak elfogására és kivégzésére. A hír azonban megelőzi őket, és amikor a katonák körülveszik az agg házát, ő maga és felesége, Iason anyja halálos sebet ejt magán, úgyhogy a házba rontó katonák már csak Iason öccsét tudják kardélre hányni, haldokló szülei szeme láttára. A fentebb idézett mondatban tehát Iason azért tesz szemrehányást az isteneknek, mert elhallgatták előle a Cyzicusra váró szomorú sorsot, miközben figyelmeztették családja végzetére. Iason szavainak ez a második fele azonban éles ellentétben áll a narrátor kijelentésével a második ének elején.

*Interea scelerum luctuque ignarus Iason
alta secat. Neque enim patrios cognoscere casus
Iuno sinit, mediis ardens ne flectat ab undis ...*

Közben a gyászról, a bűnről semmit sem sejtve szeli Iason a habokat hajójával. Nem engedte ugyanis Iuno, hogy tudomást szerezzen az otthoni tragédiáról, nehogy az út közepén visszaforduljon...

Valerius Flaccus: *Argonautica* II.1–3

Hogyan utalhat Iason olyasmire ismert tényként a harmadik könyvben, amiről azt halljuk a második elején, hogy nem tud róla, és nem is véletlenül, mert az ő tudatlansága is a számító isteni terv része? Tudott tehát Iason a családja pusztulásáról vagy sem? Olyan ellentmondással állunk itt szemben, amely bármely ókori hibavadászt rendkívül boldoggá tehetett volna, de minket, mai értelmezőket is elgondolkodtat. A harmadik könyv idézett mondata ugyanis több szinten is értelmezési nehézséget jelent.⁹ Először is – és ez a legszembetűnőbb –, a történet egy szereplője megcáfolja a mindentudó narrátor kijelentését, másrészt egyáltalán nem volt szó korábban olyan jósjelről vagy próféciáról, amely Iasont a családjára leselkedő, majd lesújtó veszélyről tudósította volna.¹⁰ Igaz, ez utóbbi nehézséget megoldhatnánk az úgynevezett *kata to siópómenon*-érv segítségével, vagyis azzal a megfontolással, hogy maga az esemény (Iason figyelmeztetése) megtörténhetett, csak az elbeszélő egyszerűen nem számolt be róla. Mint a rögzült görög megjelölés is mutatja, gyakran előforduló érv ez az ellentmondásokat magyarázó kommentárok gyakorlatában. Itt is könnyedén alkalmazhatnánk, de gondoljunk csak bele az interpretációs következményeibe. Ezzel ugyanis nem mást állítunk, mint hogy Iason jól tudta, hogy tetteivel szüleit halálos veszélybe sodorja, mégsem tudott lemondani a bosszúról. Más szóval, ez a feltételezés alapvetően befolyásolná Valerius hősbábrázolásának megítélését: olyan etikai ellentmondások közé szorítaná a hőst, amelyeknek nincsen folytatása a történetben. Iason nem antihős.¹¹ Ráadásul nem is oldaná fel az előbb elsődlegesnek nevezett ellentmondást a két ének között: továbbra is azt olvassuk a második énekben, hogy Iason nem tudott az iólkosi eseményekről, és azt a harmadikban, hogy igen. Acastus nem játszik fontos szerepet az argonauták küldetésében: nem válik igazi argonautává, az első ének után nem fordul felé több figyelem.¹² Jelenléte semmiképpen sem értelmezhető az Argo sikerének zálogaként.¹³ Ha a harmadik énekből idézett részt önmagában olvassuk, ahhoz a már-már abszurd következtetéshez vezethet, hogy Iason tudatosan okozta családja pusztulást, csak hogy bosszút állhasson a zsarnok Peliason. A mondat (*patriae exitium crudele senectae... canens*) tehát egy igazi kellemetlenség, jelenléte több szempontból, több értelemben is csak nehézséget okoz. Sokkal könnyebb lenne a befogadó, magyarázó helyzete nélkül. De hát itt van.

Mit lehet kezdeni általában az efféle mondatokkal? Először is rendelkezésünkre áll a jó öreg filológiai eszköztár, amellyel jelenlétét egyszerűen érvényteleníthetjük: hivatkozhatunk szövegromlásra, esetleg arra, hogy a szerzőt a halála megakadályozta abban, hogy a végső simításokat is elvégezze a művén – kézenfekvő érv egy befejezetlen eposz esetében. Esetleg alkalmazhatjuk a homérosi analitika egyik kedvenc érvét: két eltérő forrását ügyetlenül kombinálta a szerző, vagy esetleg *dormitat bonus Valerius* – ezúttal Valerius bóbiskolt el.¹⁴

Mielőtt ezeknek a hagyományos stratégiáknak egyike mellett döntenénk, néhány szöveggözi kapcsolódási pont érdemli meg a figyelmünket. Az *Aeneis* negyedik éneke, miként

Valerius *Argonauticájának* első éneke, megrázó jelenettel zárul, amely a főhőshöz közel álló személyek tragikus pusztulását beszéli el. Aeneas és Iason hajójukkal útnak erednek a tengeren, de a hátuk mögött hagyott városban valaki meghal éppen az ő eltávazásuk miatt: az *Aeneis*ben Dido, az *Argonauticában* – mint láthattuk – Iason szülei. Mindkét eposzban a következő könyv elején az epikus elbeszélő arról számol be, hogy az utazó főhős semmit sem tud a háta mögött hagyott személy(ek) tragédiájáról:

*Interea medium Aeneas iam classe tenebat
certus iter fluctusque atros Aquilone secabat
moenia respiciens, quae iam infelicis Elissae
collucent flammis. Quae tantum accenderit ignem,
causa latet.*¹⁵

Eközben Aeneas már az útja közepén szelte a sötét hullámokat biztosan haladva az északi széllel, hátra-hátrapillantva a falakra, melyeket akkor már Dido máglyája világított meg. De e nagy tűz oka rejtve maradt előtte.

Vergilius: *Aeneis* V. 1–5

A két hely jól látható kapcsolatát a helyzet hasonlóságán túl nyelvi eszközök is tudatosítják: *interea/interea; medium iter / mediis undis; secabat/secat; fluctus/undis*. Iason ugyanúgy nem sejtí szülei halálát, ahogyan Aeneas Didóét. Valerius itt egyértelműen felidéz az *Aeneis* szövegét.¹⁶ Ez a mit-sem-sejtés azonban mindkét eposzban ellentétbe kerül később a hős saját nyilatkozatával, miszerint tudatában volt annak, mi történt a háta mögött hagyott partokon. Amikor Aeneas a hatodik énekben találkozik Didóval az alvilágban, a következő szavakkal szólítja meg a királynő szellemét:

*Infelix Dido, verus mihi nuntius ergo
venerat extinctam ferroque extrema secutam?*

Szegény Dido, igaz volt tehát a hír, hogy meghaltál, és fegyverrel hívtad a véget?

Vergilius: *Aeneis* VI. 456–457

Ez a sor nyilvánvalóan ellentétben áll az ötödik ének előbb idézett nyitószoraival. Serviusnak a hatodik ének alvilági találkozásához fűzött jegyzete megpróbálja magyarázni az ellentmondást:

VERUS MIHI NUNTIUS κατὰ τὸ σιωπόμενον intellegendum quod sit nuntiatum Didonis interitus. Alii ad ignem referent visum, alii ad Mercurium, qui ait (4.564) „certa mori”. Sed in neutro ei etiam mortis genus est significatum, et hic dicit „feroque extrema secutam”. Sane qui nuntiat genere tantum dicitur masculino, quod autem nuntiat, licet neutro dicatur, tamen invenitur etiam masculino.

IGAZ VOLT TEHÁT A HÍR a kata to siópómenon [elve szerint] kell érteni, hogy Dido halálát [valamikor korábban] hírül adták. Néhányan az [Aeneas által] látott tűzre vonatkoztatják, mások pedig Mercurius szavaira, aki azt mondja: [Dido] „eltökélt a halálra” (IV. 564). De ezek egyike sem tudatta volna Aeneasszal Dido halálának a módját, itt pedig

azt mondja: „fegyverrel hívtad a véget”. Annyi bizonyos, hogy aki a hírt hozza, az himnemben áll, amit hírül adnak, az [általában] semlegesben, de néha találkozunk vele himnemben is.

Servius *ad Aen.* VI. 456

Természetesen nem igazi ellentmondás, hogy a hős a történet egyik pontján nem tud valamit, és később pedig igazolva látja az ugyanarról a dologról kapott híradást. Inkább valamiféle narratív inkohereciának nevezném a jelenséget. Talán tényleg *kata to siópómenon*, azaz egyszerűen nem beszélte el az eseményt a narrátor, hogy hírnök érkezett Aeneashoz Dido halálának részleteivel.¹⁷ Servius saját értelmezésénél érdekesebb számunkra az, amit más magyarázók kísérleteiről mond. Az értelmezők két csoportját állítja szembe egymással: *alii... alii* („néhányan... mások”), bizonyítva, hogy a narrációnak ez a nyilvánvaló csúszása/inkohereciája a jól ismert, sokat tárgyalt Vergilius-problémák egyikét képezte, talán már századokkal korábban is, mint amikor Servius írta a maga kommentárját. Valerius tehát komplex módon nemcsak a szituációra, a megfogalmazás nyelvére korlátozottan idézi Vergiliust, hanem átvesz vele együtt egy filológiai problémát is. A szövegellyel együtt jön a hozzá kapcsolódó értelmezési nehézség is, és a Flavius-kor esztétikájának megfelelően a vergiliusi következtelenségből rikító ellentmondás válik.

Ha elfogadjuk – és szerintem elfogadhatjuk –, hogy a valeriusi allúzió egyszerre utalás egy vergiliusi problémára is, még mindig el akarjuk távolítani a szövegből az idézett sorokat? Ugyanakkor, ha elfogadjuk teljes jogú, teljes értékű jelenlétüket a szövegben, az akár kikezdheti az elbeszélte történet egységét. Az olvasó, amikor elérkezik erre a pontra, és az idézett sorokat olvassa, önkéntelenül is felkiált: „nem, Iasonnak nincs igaza, az istenek nem figyelmeztették őt a tragikusan elhibázott éjszakai küzdelem veszélyére, és miért is tették volna, ha egyszer a számára valószínűleg még fontosabb csapásra, családjá elvesztésére sem figyelmeztették”. A Servius által javasolt *kata to siópómenon* az *Argonauticában* biztosan nem jelenthet megoldást. Úgy tűnik, itt bizony igazi ellentmondás van, méghozzá olyan, amelyet nem tudunk szöveghibának minősítve megoldani.

Ha kikezdi is ez az ellentmondás a narráció vagy akár a főhős jellemzésének az egységét, konkrét szövegösszefüggésből kiemelve, más oldalról nézve nagyon is jól illeszkedik egy sorozatba. Acastus elszöktetésének a motívuma az eposzban végig összekapcsolódik a bizonytalan isteni irányítás és kommunikáció kérdéskörével. Lássunk tehát az intertextuális kapocs után egy intratextuálisat, amely a helyükön tartja az ellentmondást hordozó részeket! Az első énekben, amikor Iason annak a lehetőségét fontolgatja, hogy titokban magával viszi az Argón Acastust, egy *augurium oblativum*, az istenek által küldött jószel tűnik fel a hős előtt:

2. kép. Athéné felügyeli az Argó építését. Itáliai terrakottarelief (ún. Campana-relief).
British Museum, London (forrás: Wikimedia)

*Talia iactanti¹⁸ laevum Iovis armiger aethra
advenit et validis fixam gerit unguibus agnam.
At procul e stabulis trepidi clamore sequuntur
pastores fremitusque canum; citus occupat auras
raptor et Aegaei super effugit alta profundi.
Accipit augurium Aesonides laetusque superbi
tectae petit Peliae.*

*Miközben ezen töpreng Iason, balról feltűnik neki Jupiter
fegyverhordozó madara a levegőben, vas karmai között egy
moccanni sem tudó báránnyal. De az akoltól messze szalad-
va izgatott kiabálással üldözik őt a pásztorok és az ugató
kutyáik. Gyorsan a magasba emelkedik a rabló, és a mélysé-
ges Égei-tenger felett messzire siklik. Aeson fia elérte a jelet,
és boldogan indul Pelias úri palotájába.*

Valerius Flaccus: *Argonautica* I. 156–162

Iason tehát az *augurium*ot megerősítő támogatásként értelmezi, és Acastus elvitelére vonatkoztatja. De vajon helyesen értelmezi-e? Nem vonatkozhat-e a bátorítás általában az egész utazásra, és az aranygyapjú megszerzésére?¹⁹ Magára veheti-e Iason egy jóssel értelmezésének nehéz feladatát?²⁰ A valeriusi szöveg természetesen nem ad egyértelmű választ ezekre a kérdéseinkre. Egyaránt vonatkozhat az *augurium* mind az egész küldetésre, mind szorosabb értelemben Acastus felvitelére a hősök közé. Ha az üldözés motívumát helyezük a jelenet középpontjába, mégis inkább az egész vállalkozás tűnik valószínűbbnek: ez hiányzik ugyanis az Acastus-epizódból, de fontos szerepet kap majd Kolchisban, amikor már az aranygyapjúval menekülnek. Mivel olyan határozottan figyelmeztet minket a szöveg, hogy a sas balról jelent meg Iasonnak, érdemes felidézni a közismert és gyakran tárgyalt különbséget a görögök és a rómaiak rendszere között. Míg a rómaiak szerint a kedvező jelek a megfigyelő balján tűntek fel, a görögök éppen ellenkezőleg, a jobbról érkezőket ismerték kedvezőknek.²¹ Amikor tehát az elbeszélő felhívja figyelmünket, hogy Iason a balján látta a jelet, egyszerre bizonytalanságot is kelt az olvasóban. Miért kellene bizonyosnak lennünk abban, hogy Valerius görög mitológiai történetét a római állami gyakorlat felől kell értelmeznünk, és nem éppen ellenkezőleg, negatív jelként, amely nem bátorítani, hanem éppen ellenkezőleg, elfordítani akarta a hőst Acastus elszöktetésétől? Sem a funkciója, sem a jelentése nem világos tehát ennek az *augurium*-jelenetnek.

Egy következő jelenet, amely közvetlenül kapcsolódik a vizsgált ellentmondáshoz, az első könyvben olvasható a tengeri vihar leírása és a Iason családjának halálát elbeszélő rész között.

*At subitus curaque ducem metus acrior omni
mensque mali praesaga quatit, quod regis adortus
progeniem raptoque dolis crudelis Acasto
cetera nuda neci medioque in crimine patrem
liquerit ac nullis inopem vallaverit armis,
ipse procul nunc tuta tenens; ruat omnis in illos
quippe furor.*

*De hirtelen minden szorongásnál rosszabb gyötrő érzés,
vagy rosszat előre jelző gondolat töltötte el a vezért, amiért
a király fiát meggyőzte, és titkon, száanalom nélkül magával
lopta, az apját és a többieket meg otthagya a gyilkoló bün-*

*tetésre, semmilyen fegyveres védelemről nem gondoskodott
szegénynek, ő maga meg távol van biztonságban; zúdulhat
minden harag rájuk.*

Valerius Flaccus: *Argonautica* I. 693–699

Szemben az előzőként tárgyalt *augurium*-jelenettel ennek a helynek a kapcsolata a harmadik ének vizsgált mondatával kétségtelen, és a jelentés egyértelmű.²² Iasonnak rossz előérzetei vannak azzal kapcsolatban, hogy komoly bajba sodorhatta a családját azzal, hogy felbőszítette a királyt. Iason aggodalma tökéletesen megalapozott, és az ének végén erről meg is bizonyosodhat az olvasó.²³ Mégsem használhatjuk a részletet a harmadik énekbeli sorok magyarázataként, mert teljes mértékben hiányoznak belőle az istenek és jósok: itt racionális, megalapozott félelmekről beszél a szöveg.

Felállíthatunk tehát egy sorozatot, és ezzel összefoglalhatjuk eddigi megfigyeléseinket. Négy variációval talákoztunk eddig: az istenek által visszatartott tudás (ezt láttuk a második ének elején), az istenektől származó előzetes jóslat (ennek meglétét állította a harmadik ének vizsgált sora), bizonytalan vagy értelmezhetetlen jel az istenektől (az *augurium*), illetve rossz előérzetek istenek nélkül, ahogyan a legutolsóként idézett sorokban láthattuk. Az éles ellentmondást hordozó soroknak tehát fontos szerepük lehet egy sorozat részeként. Ez a sorozat pedig a jóslás, a prófécia és általában az isteni segítségnyújtás természetére világít rá. Bár a téma népszerű volt a római intellektuális életben is, ahogyan ezt például Cicero *De divinatione* (*A jóslás*) című dialógusa is bizonyítja, a bizonytalanság első lenyomatát ott találjuk már az *Ilias* első jelenetében is, amikor Agamemnón nem akarja visszaadni az apjának Chryseist, és dühében megkérdőjelezi Kalchas jóstudományát (I. 106–120).

2. Csalárd szövetségek

Még komplexebb lesz a kép, ha elszakadunk Iason családjának történetétől, és szélesebb összefüggésbe helyezzük a jelenetet. A Iason szájából elhangzó szemrehányást, amiért nem figyelmeztették előre az istenek, odaállíthatjuk az eposz egy másik hősének, Persesnek a szavai mellé. Perses Aeetes kolchisi király testvére, aki háborút indított ellene az aranygyapjú visszatérése érdekében. A hatodik énekben Perses szemrehányást tesz az isteneknek, amiért erre a háborúra ösztönözték, és szemben találta magát az argonautákkal is, miközben nekik éppen az ő oldalán lett volna a helyük.²⁴

*Quid me iam patriis eiectum sedibus istas
ut struerem pugnas Scythiamque in bella moverem
vos superi, vos augurio lusistis inani?
Quid fratris meritas tum, Iuppiter, omnia poenas
promisere mihi? Nobis Argoa parabas
scilicet auxilia et tantas coniungere vires.*

*Minek bátorítottatok, istenek, hamis auguriummal, hogy in-
dítsak háborút hazából számkivetettként, és gyűjtsék szkí-
ta sereget? Miért ígérted meg nekem, Iuppiter, hogy testvé-
remet megbünteted, ahogyan megérdemli, merthogy argosi
segítséget hozol nekem, hatalmas hősöket?*

Valerius Flaccus: *Argonautica* VI. 727–732

3. kép. Iason átadja az aranygyapjút Peliasnak. Apuliai vörösalakos kratér, Kr. e. 4. század. Louvre, Párizs

A háború a két testvér között az aranygyapjú miatt tört ki. Bizonyos jóslatok arra figyelmeztették a kolchisiakat, hogy szerencsétlenséget fog hozni a városra a kos bőre, ha nem adják oda a görögöknek, akiket illet. Ugyanebben az időben azonban más jóslatok meg éppen arra figyelmeztették magát a királyt, Aettest, hogy csak addig tarthatja meg biztonságban a hatalmát, amíg a város melletti szent ligetben őrzik a gyapjút. Perses tehát az egész város érdekében azért fogott fegyvert, hogy testvérét a szent tárgy átadására kényszerítse.²⁵

Sok hasonlóság van Iason és Perses között. Mindketten saját családtagjukkal kerülnek szembe, Iason a nagybátyjával, Perses a testvérével, és mindkettőjük ellenfele önző, elnyomó tyrannusként van ábrázolva, ahogyan gyakran megjelenítik a típust a sztoikus példázatok. Mindkét hős hősiessége értelmetlen küzdelemhez vezet: Iasoné Cyzicus ellen, Persesé az argonauták ellen, és mindketten haragos szavakkal fordulnak az istenek ellen az értelmetlen csata után. Ezeken a párhuzamot teremtő általánosabb hasonlóságokon túl – és itt válik érdekessé a történet számunkra – Perses szemrehányó szavai is közvetlen kapcsolatban állnak egy ellentmondással, méghozzá az *Argonautica* talán legfontosabb egymásnak ellentmondó szöveghelyeivel. A harmadik énekben Iuno előre küldi Pallast Kolchisba Perseshez, hogy értesítse őt az argonauták érkezéséről, és figyelmeztesse, ne kezdjen csatába, amíg meg nem érkeznek, mert a híres görög hősök az ő oldalán fognak harcolni, várja meg tehát az Argo érkezését a háborúval.

*Corripe prima vias. Finem cum Phasidis alti
transierit Perses aciemque admoverit urbi,
coepta refer paulumque moras et foedera nocte
consiliis atque arte tua. Sponde adfore reges
dis genitos, quis arma volens, quis agmina iungat.*

Szaladj előre, és amikor Perses átlépi a Phasis vonalát, és csapatait megindítja a város felé, számolj be neki a vállalkozásról, mondd meg neki, hogy várjon még egy kicsit, köss vele szövetséget, te ehhez eszesen nagyon értesz. Ígérd meg neki, hogy jönnek a királyok, istenek fiai, velük majd ne vonakodjon szövetséget kötni.

Valerius Flaccus: *Argonautica* III. 501–505

Annál nagyobb az olvasó meglepetése, amikor tényleg megérkeznek az argonauták Kolchisba az ötödik énekben, és ismét egy párbeszédre kerül sor a görög hősokeket támogató istennők között, méghozzá éppen arról a kérdéstről, mit kellene tenniük, az éppen zajló polgárháborúban melyik oldalra kellene állítaniuk az Argo hőseit, majd – az olvasó legnagyobb meglepetésére – úgy döntenek, hogy Aetes király oldalára állítják őket.

Stat pectore fixum

*Aetae sociare manus. Scio perfida regis
corda quidem; nullos Minyis exsolvet honores.*

*Biztos az elhatározásom: Aeteshez csatlakozik a csapat.
Tudom pedig, hogy álnok a király szíve, és nem adja meg
Minyas népének a megígért jutalmat.*

Valerius Flaccus: *Argonautica* V. 288–290

A szöveg semmilyen módon nem reagál a keletkező ellentmondásra: azaz egyik istennő sem adja semmi jelét annak, hogy emlékezze a harmadik énekre.²⁶ Mondhatná például valamelyikük: „tudom, hogy mást terveztünk, és mást ígértünk Persesnek, most mégis változott a tervem”. De a narrátor sem tesz magyarázó megjegyzést: „így szóltak az istennők feledékeny szívükben régi szavaikat eltemetve”. Semmi ilyesmit nem találunk. A szöveg hagyja élni az ellentmondást, azaz a befogadóban keletkező bizonytalanságot egészen Perses idézett keserű kifakadásáig a hatodik énekben, amely végül választ ad kérdéseinkre. A homérosi problémamegoldások alapvető módszerét követve szavait hallva felismerjük, hogy az ellentmondás nem a narrációban, hanem a megjelenített szereplő, ezúttal az istennők jellemében rejlik, akik elfelejtették korábbi ígéretüket, vagy legalábbis úgy tesznek. Ez tehát – mint kiderül – nem igazi ellentmondás, hanem a szereplők jellemzésének eszköze, amely ismét csak a jóslás, illetve a természetfeletti szféra és az emberek kommunikációjának kérdését érinti.²⁷ Ha együtt vizsgáljuk Iason és Perses panaszát, nemcsak a kettő párhuzama látszik, hanem ellentétük is, de ez az ellentét, ha lehet, még jobban összeköti a két részletet. Perses azért kárhoztatja az isteneket, mert hamis tanácsot adott neki, Iason pedig azért, mert semmilyen figyelmeztetést nem kapott tőlük. Iason szavai létrehoznak egy ellentmondást a narrációban, Perses beszéde viszont éppen megszüntet egy másikat. Szavait hallva megértjük, hogy nem volt ellentmondás, amit sokáig annak hittünk.

Összegzés

Megfigyeléseink ahhoz a felismeréshez vezettek, hogy bármilyen élesnek tűnik is az ellentmondás, amelyből kiindultunk, a szöveg kérdéses eleme nem önmagában áll, hanem egy láncolat, vagy talán még inkább egy bonyolultabb, komplex struk-

túra része. Ha azonban ezt elfogadjuk, nem kerülhetjük ki a kézenfekvően ebből adódó további kérdéseket: (1) Valerius Faccusnak ez az elbeszélői technikája mennyiben idegen a klasszikusnak, példaadónak tekintett vergiliusi gyakorlattól, valamint (2) hogyan viszonyul Valerius szövege mint gyakorlat az epikus alkotásról szóló elméleti szövegekhez?

Kezdjük az elsővel! Az előzőekben összehasonlítottuk Valerius egy szöveghelyét a párhuzamba állítható *Aeneis*-helylyel, és azt állapítottuk meg, hogy míg Vergiliusnál az ellentmondás, amit inkább következtetlenségnek neveztünk, talán magyarázható a *kata to siópómenon* eszközével, addig Valerius úgy dolgozza át mintáját, hogy élesebb, még inkább kikerülhetetlen lesz ez az ellentmondás.²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy Vergiliusnál ne lenne példa igazi, tiszta ellentmondásra is.²⁹ A legismertebb és a jelentésalkotás szempontjából legfontosabb Palinurus története. Az elbeszélő beszámolója Palinurus haláláról az ötödik ének végén lényeges pontokon eltér attól, amit ugyanerről maga a szereplő mond Aeneasnak az Alvilágban. Ez is olyan típusú ellentmondás, amelyet a szokásos eszköztárral nem tudunk érvényteleníteni. Ott van, kezdenünk kell vele valamit. Hosszú időn keresztül az *Aeneis* esetében is az utolsó simítások hiányát emlegették magyarázatként: ha lett volna ideje, biztosan javított volna még itt a szövegen. A 20. század végének elemzései azonban meggyőzően bizonyították, hogy a két egymás mellett létező történetvariánsnak ugyanazon elbeszélés keretein belül nagyon is lehetnek funkciói, és ezek egyáltalán nem hagyhatók ki az értelmezés folyamatából.³⁰ Ez tehát önmagában nem különbözteti meg Vergiliust későbbi kollégájától, de a bemutatott részlet alapján úgy tűnik, a Flavius-kori szerző az eltérő variánsból kiterjedt, bonyolult hálózatot épít, míg Augustus-kori elődje egyszerűbb, de világosabban felismerhető, azonosítható variánsokból építette fel a narratívát. Valerius bonyolultabb és rejtőzködőbb.

A bonyolult valeriusi struktúrába bevont részletek mindegyike az isteni irányítás, ember és isten kommunikációjának nagyobb kérdése körül rendeződik el. Irányítják az istenek a kiválasztott hőst vagy sem? Mind a kérdés, mind a bizonytalan válasz része az epikus hagyománynak. A Lesky által *doppelte Motivation*nak nevezett technika³¹ Homéros óta gyakran illeszt egymás mellé választó kötőszóval kapcsolva két alternatív magyarázatot, egy istenekre hivatkozót és egy tisztán emberit ugyanazon jelenséggel kapcsolatban:

οὐκ οἶδ' ἢ τίς μιν θεὸς ὤρορεν, ἦε καὶ αὐτοῦ
θυμὸς ἐφωρμήθη ἴμεν ἐς Πύλον...

Nem tudom, vajon valamely istenség ösztönözte [Télémachost] erre, vagy saját szíve vágott Pylosba menni...

Homéros: *Odysssea* IV. 712–713

Ez természetesen nem valódi kétely kifejeződése, és nem látjuk benne a kezdődő racionalizmus nyomait sem.³² Ugyan-

ez így néz ki az *Aeneis*ben, például amikor Nisus a következő kérdéssel fordul a társához:

*Dine hunc ardorem mentibus addunt,
Euryale, an sua cuique deus fit dira cupido?*

Az istenek adják ezt a lángolást, Euryalus, vagy az ember a gyöttrő vágyából csinál istent?

Vergilius: *Aeneis* IX. 184–185³³

Vagy hogy még közelebb jussunk Valerius Flaccus korához, így fogalmazza meg ugyanezt Lucanus a *Bellum civile*ben:

*Sive parens rerum, cum primum informia regna
materiemque rudem flamma cedente recepit,
finxit in aeternum causas, qua cuncta coerces
se quoque lege tenens, et saecula iussa ferentem
fatorum immoto divisit limite mundum;
sive nihil positum est, sed Fors incerta vagatur,
fertque refertque vices, et habet mortalia casus.*

Vagy rögzített a világ atyja minden okot örökre, még amikor formátlan állapotban kapta vissza birodalmát a tűz visszahúzódása után, és ez határoz meg mindent, és még őt magát is köti a törvénye, jönnek majd a tervezett századok a sors vonalával felosztva a létet; vagy semmi sincs rögzítve, hanem a szerencse bizonytalanul kóvályog a világban, hozza, viszi a változást, az ember életét pedig a véletlen uralja.

Lucanus: *Bellum civile* II. 7–15

Lucanus egy metafizikai és egy materialista világmagyarázatot állít egymás mellé, és kifejezi bizonytalanságát azzal kapcsolatban, hogy melyik érvényes a kettő közül. Valerius ezzel szemben a két ellentétes magyarázatot egymás mellé helyezi afirmatív, állító formában. Kiszabadítja az epikus hagyományban öröklődő kérdést a választó formula kényszeréből, és önálló létezését ad nekik. Az eredmény egy olyan beszédmód esztétikája, amely igencsak távol van az ókori irodalommal kapcsolatban elterjedt klasszicitás-képtől. Szövege makacsul ellenáll az unitárius értelmezéseknek, és ha megpróbáljuk mégis érvényesíteni rájuk, örökös aporiákba fogunk ütközni. Elég arra a fárasztó és parttalan vitára utalni, amely évtizedek óta folyik a Valerius-kritikában Iason hősiességéről. Ez a vita bizonyosan nem fog megegyezéssel végződni, mert a részeket, ahogyan résztvevői szeretnék, nem lehet összeilleszteni. Ha azonban elfogadjuk a nem unitárius, nem klasszicista megközelítést, felül kell vizsgálnunk a római költészet jellegéről vallott elképzeléseinket. Olyan elbeszélői technikát látunk ugyanis Valeriusnál, amelynek rokonait csak a természetelvétségnek, a mimézisnek, és mindenféle arisztoteliánus esztétikának búcsút intó alkotói módszertanok mutatnak a középkortól egészen a 20. századi modernitásig.

Jegyzetek

A tanulmány az FK 135096 számú NKFI-projekt támogatásával készült. Az idézett görög és latin szövegeket saját fordításban közlöm.

- 1 Fr. 142–179 Rose.
- 2 Vö. Nünlist 2009, 175–176.
- 3 *Schol. A in Il.* XIII. 365a (Aristonikos).
- 4 A két felsőfok példáját vizsgálja Nünlist 2009, 175–176.
- 5 *A lysis ek tu prosöpu* elnevezést Porphyrios használja először (*Hom. Quaest.* 100, 4), de maga az értelmezési megfontolás sokkal régebbi. A kommentár (legyen ókori vagy modern) maga is leírható olyan filológiai műfajként, mely szeret „problémákat” keresni – vagy akár létrehozni – az irodalmi szövegben, hogy aztán rögtön „megoldásokat” is javasolhasson: Fowler 1999.
- 6 James O’Hara fontos, de rövid és bevezetés jellegű kötete tárgyalja a következtelenségek értelmezési lehetőségeit, ám összefoglalása megáll Lucanusnál. Valeriusról egyszer tesz említést, amikor Andrew Zissos vonatkozó tanulmányát idézve utal rá: O’Hara 2007, 132; Zissos 1999.
- 7 A Valerius-szöveget Ehlers 1980 kiadásában idézem.
- 8 A jelenetet értelmező irodalom teljesebb bibliográfiájához lásd Zissos 2008, 167.
- 9 Az ellentmondásra először Langen hívta fel a figyelmet (Langen 1896 *ad III.* 302): „Mirum quod hoc loco Iason dicit vates sibi cecinisse exitium patris, cum nullo alio loco ne verbo quidem Valerius hanc rem tangat, contra aperte in initio libri secundi dicat, mortem patris ei incognitam mansisse, cfr. VII. 494.” További értelmezők, akik reflektáltak az ellentmondásra: Summers 1894, 3; Mozley 1934, vii; Shelton 1971, 135; Scaffai 1986, 258, 21. jegyzet. Az ötödik könyvben (V. 48) Iason élő személyként beszél az apjáról. Erről a problémáról lásd Manuwald 2015 *ad III.* 301–302). Adamietz (1976, 31, 2. jegyzet) megpróbálja megszüntetni az ellentmondást, mondván, hogy Iason kaphatott jóslatot arról, hogy apjára kegyetlen halál vár, de azt nem tartalmazhatta ez a jóslat, hogy hogyan és mikor. Dräger (1993, 354, 55. jegyzet) követi Adamietz magyarázatát. Az értelmezés nem tűnik nagyon meggyőzőnek, hiszen egy ilyen jelentős sorsfordulatról szóló tudásnak mindenképpen meg kellett volna jelennie, legalábbis a Iason és apja közötti búcsújelenetben. A kérdés összefoglalását lásd: Manuwald 2015 *ad III.* 301–302.
- 10 Az alább tárgyalandó *auguriumot* (I. 156–162) nem értelmezhetjük ilyen figyelmeztető jóslatként, lásd erről Spaltenstein 2004 *ad III.* 299.
- 11 A Iason alakját antihósként értelmező legfontosabb tanulmányok: Lewis 1984, 91–100; Lefèvre 1991, 173–180; Wacht 1991, 101–120. Sauer 2011, 120 szerint Acastus elvitele Iason vétke (ἀμαρτία-ja).
- 12 Vö. Adamietz 1976, 11–12.
- 13 Ripoll 1998, 198–200 szerint Iason ravaszága a fegyver Pelias zsarnokságával szemben. Negatívan ítéli meg Iason tettét, de nem általánosít az egész Iason-karakter megítélésére Zissos 2008, 167 és Rio Torres-Murciano 2011, 123–143.
- 14 Természetesen ez Mehmel jól ismert véleménye: „der Sinn des Geschehens ist die Sinnlosigkeit” (Mehmel 1934, 97).
- 15 Az *Aeneis* szövegét G. B. Conte 2011 kiadása alapján idézem.
- 16 Vö. Poortvliet 1991 *ad loc.* és Spaltenstein 2002 *ad loc.*
- 17 Egészen hasonló a véleménye Austinnak a problémát tárgyaló korábbi kommentárokról: „it is unprofitable and unnecessary to speculate on the occasion or manner of this *nuntius* [...] its existence is a piece of poetic economy” (Austin 1977 *ad VI.* 456). Talán Norden véleményét is érdemes idézni ebben a vonatkozásban: „ob der Dichter beabsichtigte, die kleine Diskrepanz zugunsten der einen oder anderen Stelle auszugleichen oder sie für die Illusion gleichgültig zu dulden, wird sich nicht entscheiden lassen, doch ist letzteres glaublicher” (Norden 1916 *ad VI.* 456–457).
- 18 A *iacanti* Braun 1869 konjektúrája a kéziratok hagyományban szereplő *conanti* helyett. A konjektúrát több modern kiadó is elfogadta (pl. Courtney 1970). Itt a szöveget az általában követett Ehlers-kiadástól eltérően ezzel az olvasattal közlöm.
- 19 A kérdést első alkalommal Moore fogalmazta meg: Moore 1921, 160–161.
- 20 Vö. Zissos 2008 *ad I.* 161–162.
- 21 A két rendszer különbségéről lásd: Cic. *Div.* I. 12 (a szöveghely értelmezéséhez fontos: Wardle 2006 *ad loc.*); I. 85; II. 82. A különbségtétel nehézségeiről: Linderski 1986, 2280–2286.
- 22 Scaffai (1986, 248, 21. jegyzet) itt némi ellentmondást érzékel az idézett sorok, illetve a II. 1–5. között.
- 23 A hellyel kapcsolatban érdemes felidézni Gossage megjegyzését: „Jason is allowed to appear stupid, or at least grossly improvident” (Gossage 1969, 93). Lásd még: Lüthje 1971, 48–49; Zissos 2008 *ad loc.*
- 24 Wijsmann 2000, 276 a harcosok panaszát az istenekkel szemben egyszerűen az epikus költői hagyomány részének tekinti, és homérosi példákat idéz: Menelaos (*Il.* III. 365–368), Achilles (*Il.* XXI. 273–283). A hely kommentátorai nem kötik össze Perse és Iason panaszát (Fucecchi 1997; Wijsman 2000; Baier 2001).
- 25 Cowan 2015, 238–240 ezzel szemben általánosságban negatívan értékeli Perse alakját, akinek egyetlen célja, hogy megszerezze a hatalmat Kolchis felett. Szerintem az idézett hely jól használható véleményének cáfolására.
- 26 Erről bővebben: Ferenczi 1995, 152.
- 27 Erről a kérdésről bővebben: Manuwald 2009, különösen 589–591.
- 28 A kérdésről Zissos 1999, 300: „What makes Valerius’ approach unique is the extent to which he allows the interference patterns generated by the assertion of mutually contradictory variants to affect the very fabric of his narrative.”
- 29 Bővebben erről: O’Hara 2007, 77–103.
- 30 Az epizód alapvető tárgyalása: Hardie 1998, 104–114; bővebben magyarul Ferenczi 2010, 37–52.
- 31 Lesky 1961. Már korábban Dodds helyesen felhívta rá a figyelmet, hogy ez a jellegzetes homérosi retorikai fordulat nem jelenti az emberi cselekvés valódi, ténylegesen létező alternatív értelmezését a korszak befogadói közössége számára (Dodds 1951, 10–13). A kérdés friss összefoglalását lásd: Sarischoulis 2009.
- 32 Érvelésem itt alapvetően Philip Hardie gondolatmenetét követi: Hardie 2009, 240–254.
- 33 Manuwald (2013, 40, 21. jegyzet) idézi a Vergilius-helyet Valerius sorait (III. 301–333) értelmezve.

Bibliográfia

- Adamietz, J. 1976. *Zur Komposition der Argonautica des Valerius Flaccus*. München.
- Austin, R. G. 1977. *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Sextus*. Oxford.
- Baier, T. 2001. *Valerius Flaccus, Argonautica: Buch VI. Einleitung und Kommentar*. München.
- Braun, P. 1869. *Observationes criticae et exegeticae ad Valerium Flaccum*. Marburg.
- Conte, G. B. (szerk.) 2011. *P. Vergilius Maro: Aeneis*. Berlin – New York.
- Courtney, E. (szerk.) 1970. *Valerii Flacci Argonauticon libri octo*. Leipzig.
- Cowan, R. 2015. „Family and Other Enemies: Argonautic Antagonists and Valerian Villains”: G. Manuwald – M. Heerink (szerk.): *Brill's Companion to Valerius Flaccus*. Leiden, 229–248.
- Dodds, E. R. 1951. *The Greeks and the Irrational*. Berkeley (magyarul: *A görögység és az irracionális*. Ford. Hajdu P. Budapest, 2002).
- Dräger, P. 1993. *Argo pasimelousa: der Argonautenmythos in der griechischen und römischen Literatur*. Stuttgart.
- Ehlers, W. W. (szerk.) 1980. *Gai Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo*. Stuttgart.
- Ferenczi, A. 1995. „Sine honore labores: Zum Virtusbegriff bei Valerius Flaccus”: *Philologus* 139, 147–156.
- Ferenczi A. 2010. *Vergilius harmadik évezrede*. Budapest.
- Fowler, D. 1999. „Criticism as Commentary and Commentary as Criticism in the Age of Electronic Media”: G. W. Most (szerk.): *Commentaries – Kommentare*. Göttingen, 426–442 (magyarul: „A filológia mint kommentár és a kommentár mint filológia az elektronikus médiumok korában” [ford. Kozák D.]: Déri B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. [szerk.]: *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 2011, 476–501).
- Fucecchi, M. 1997. *La teichoskopia e l'innamoramento di Medea: saggio di commento a Valerio Flacco*, *Argonautiche* 6, 427–760. Pisa.
- Gossage, A. J. 1969. „Virgil and the Flavian Epic”: D. R. Dudley (szerk.): *Virgil*. London, 67–93.
- Hardie, P. 1998. *Virgil*. Oxford.
- Hardie, P. 2009. *Lucretian Receptions: History, the Sublime, Knowledge*. Cambridge.
- Korn, M. – Tschiedel, H. J. (szerk.) 1991. *Ratis omnia vincet: Untersuchungen zu den Argonautica des Valerius Flaccus*. Hildesheim.
- Langen, P. 1896. *C. Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo*. Berlin.
- Lefèvre, E. 1991. „Die Opfer-Szene im ersten Buch (1,184–254) und das Iason-Bild in Valerius Flaccus' *Argonautica*”: Korn–Tschiedel 1991, 173–180.
- Lesky, A. 1961. *Göttliche und menschliche Motivation im homerischen Epos*. Heidelberg.
- Lewis, B. E. 1984. „Valerius Flaccus' Portrait of Jason: Evidence from the Similes”: *Acta Classica* 27, 91–100.
- Linderski, J. 1986. „The Augurial Law”: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.16.3. Berlin, 2146–2312.
- Lüthje, E. 1971. *Gehalt und Aufriss der Argonautica des Valerius Flaccus*. Kiel.
- Manuwald, G. 2009. „What Do Humans Get to Know about the Gods and their Plans? On Prophecies and their Deficiencies in Valerius Flaccus' *Argonautica*”: *Mnemosyne* 62, 586–608.
- Manuwald, G. 2013. „Divine Messages and Human Actions in the *Argonautica*”: A. Augoustakis (szerk.): *Ritual and Religion in Flavian Epic*. Oxford, 33–51.
- Manuwald, G. 2015. *Valerius Flaccus, Argonautica Book III*. Cambridge.
- Mehmel, F. 1934. *Valerius Flaccus*. Hamburg.
- Moore, C. H. 1921. „Prophecy in the Ancient Epic”: *Harvard Studies in Classical Philology* 32, 99–175.
- Mozley, J. H. 1934. *Valerius Flaccus, Argonautica*. Cambridge, MA.
- Norden, E. 1916². *P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI*. Leipzig.
- Nünlist, R. 2009. *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*. Cambridge.
- O'Hara, J. J. 2007. *Inconsistency in Roman Epic: Studies in Catullus, Lucretius, Vergil, Ovid and Lucan*. Cambridge.
- Poortvliet, H. M. 1991. *C. Valerius Flaccus Argonautica Book II: A Commentary*. Amsterdam.
- Rio Torres-Murciano, A. 2011. *El restablecimiento de la causalidad épica en Valerio Flaco*. Saarbrücken.
- Ripoll, F. 1998. *La morale héroïque dans les épopées latines d'époque flavienne: tradition et innovation*. Louvain.
- Sarischoulis, E. 2009. *Motive und Handlung bei Homer*. Göttingen.
- Sauer, C. 2011. *Valerius Flaccus' dramatische Erzähltechnik*. Göttingen.
- Scaffai, M. 1986. „Il tiranno e le sue vittime nel libro 1 degli *Argonautica* di Valerio Flacco”: *Munus amicitiae: scritti in memoria di Alessandro Ronconi*. Firenze, 233–261.
- Shelton, J. E. 1971. *A Narrative Commentary on the Argonautica of Valerius Flaccus*.
- Spaltenstein, F. 2002. *Commentaire des Argonautica de Valérius Flaccus (livres 1 et 2)*. Bruxelles.
- Spaltenstein, F. 2004. *Commentaire des Argonautica de Valérius Flaccus (livres 3, 4 et 5)*. Bruxelles.
- Summers, W. C. 1894. *A Study of the Argonautica of Valerius Flaccus*. Cambridge.
- Wacht, M. 1991. „Zur Motivierung der Handlung im Epos des Valerius Flaccus”: Korn–Tschiedel 1991, 101–120.
- Wardle, D. 2006. *Cicero on Divination: De Divinatione, Book 1*. Oxford.
- Wijsman, H. J. W. 2000. *Valerius Flaccus, Argonautica, Book VI: A Commentary*. Leiden.
- Zissos, A. 1999. „Allusion and Narrative Possibility in the *Argonautica* of Valerius Flaccus”: *Classical Philology* 94, 289–301.
- Zissos, A. 2008. *Valerius Flaccus' Argonautica Book 1*. Oxford.